

mgr Izabella Frąckowiak-Bochenek

Wydział Filologiczny UJ

Promotor: dr hab. Anna Klimkiewicz, prof. UJ

Autoreferat rozprawy doktorskiej pt. *Gli italiani sul Cammino di Santiago. L'immagine dei pellegrinaggi a Santiago de Compostela nelle opere di Gaugello Gaugelli, Padre Lorenzo e Bartolomeo Fontana (XV-XVI sec.)*. „Włosi na szlaku do Composteli. Obraz pielgrzymowania do Santiago de Composteli w dziełach Gaugella Gaugellego, Ojca Wawrzyńca i Bartolomea Fontany (XV-XVI w.)”

Zjawisko pielgrzymowania znajduje odbicie w dziełach piśmiennictwa. Początkowo sporządzano jedynie zapiski – pątnicy utrwalali na piśmie nazwy topograficzne, dokumentujące przebytą trasę, z czasem tworzone bardziej rozbudowane teksty, swoiste przewodniki, by następnie dodać osobiste refleksje i obserwacje. Motywacja, jaką się kierowali, opisując swe pielgrzymki, była różnorodna. Niektórzy pielgrzymi, jak Domenico Laffi, tworzyli pamiętniki, mające pomóc im w zapamiętaniu swoich przeżyć, inni czynili to, aby przekazać wiedzę i ułatwić zaplanowanie drogi kolejnym osobom udającym się ich śladem.

Począwszy od lat '80 XX wieku, możemy zaobserwować renesans Szlaku Świętego Jakuba. Coraz liczniejsi badacze z różnych części Europy (m.in. Franciszek Mróz, Piotr Roszak, Mieczysław Paczkowski, Giuseppe Arlotta, Franco Cardini, Maria Josè Azevedo Santos, Klaus Herbers, Adeline Rucquoi, Pablo Arribas Briones) pochylają się nad szeroko pojętą tematyką jakubową, organizowane są konferencje, wydawane czasopisma. Literatura podróżnicza o tematyce compostelańskiej nadal się rozwija, ponieważ rzesze pielgrzymów pragną przekazać szerszej publiczności swoje świadectwa, tak jak miało to miejsce w czasach Gaugellego, Ojca Wawrzyńca oraz Fontany.

Z roku na rok wzrasta liczba osób decydujących się wyruszyć w drogę (tylko w 2023r. do Santiago dotarło przeszło 357 tys. pielgrzymów, z czego 23 tys. 886 z Włoch). Powstają organizacje zajmujące się m.in. odtwarzaniem i znakowaniem szlaków jakubowych w całej Europie i na świecie oraz rozpowszechnianiem kultu świętego Jakuba (m.in. Bractwo św. Jakuba w Więclawicach Starych, Asociación los Amigos del Camino de Estella, Confraternita di San Jacopo di Compostella), a jedną z najprężniej działających instytucji jest Centro Italiano di Studi Compostellani, mieszczące się w Perugii, a kierowane przez profesora Paola

Caucciego, autora znaczących publikacji tekstów podróżniczych o tematyce compostelańskiej. W trakcie pierwszej we Włoszech konferencji poświęconej pielgrzymkom do Composteli i literaturze z nimi związanej, która odbyła się 22 września 1983 w Perugii, dostrzeżono potrzebę publikowania włoskich dzieł, dotyczących podróży i pielgrzymek do Composteli, celem systematyzacji oraz ułatwienia ich dostępności.

Przedmiotem mojej rozprawy doktorskiej jest przedstawienie zjawiska włoskiego pielgrzymowania do Composteli w XV i XVI wieku w kontekście motywu pielgrzymki i pielgrzyma jako postaci literackiej w dziełach trzech autorów działających na Półwyspie Apenińskim: Gaugella Gaugellego, dworzanina księcia Federica da Montefeltro, Ojca Wawrzyńca, tokańskiego duchownego oraz Bartolomea Fontany, weneckiego *homo viator*. Badania nad przedstawionym tematem – w moim przekonaniu - pozwalają na prześledzenie rozwoju gatunku jakim jest literatura podróżnicza o tematyce compostelańskiej - autorów cechuje różna proveniencja (Księstwo Urbino, Republika Wenecka oraz Republika Florencka) oraz odmienny status społeczny (dworzanin, duchowny oraz syn kupca i podróżnik), co umożliwia analizę ich twórczości z różnych perspektyw: utworu dla erudyty, mogących odnaleźć w nim liczne odwołania do wcześniejszych dzieł (w przypadku Gaugellego), utworu dla wiernych, mającego charakter dydaktyczny (Ojciec Wawrzyniec) oraz autentycznego przewodnika, mającego pomóc przyszłym pielgrzymom (Bartolomeo Fontana).

Teksty utworów poddanych analizie w mojej pracy doktorskiej są mało znane szerszemu gronu odbiorców i funkcjonują w świadomości jedynie wąskiego grona badaczy literatury jakubowej, związanego z Centro Italiano di Studi Compostellani. Na omawiany temat brakuje studiów naukowych – niniejsza praca jest pierwszym opracowaniem porównawczym tych trzech konkretnych dzieł. W metodzie badawczej przyjętej w dysertacji wykorzystałam narzędzia właściwe hermeneutyce literaturoznawczej, co pozwoliło na zbadanie związków z tradycją, z której czerpią autorzy analizowanych utworów, a także metodzie komparatystycznej, co umożliwiło zbadanie wybranych tekstów w kontekście społeczno-kulturowym.

W oparciu o wybrane teksty źródłowe przeprowadziłam analizę komparatystyczną, w której przyjąłam kryterium tematyczne, dla którego punkt odniesienia stanowiła piąta księga Kodeksu Kalikstyńskiego, uważana za pierwowzór przewodników dla pielgrzymów zmierzających do grobu Świętego Jakuba, w której zawarto opis tras, wyszczególniono etapy

pielgrzymki, podano informacje na temat wody zdatnej do picia, relikwii wartych nawiedzenia oraz bardzo szczegółowo opisano katedrę w Santiago.

Wykorzystałam również klasyfikację odnoszącą się do literatury podróżniczej o charakterze compostelańskim autorstwa Paola Cauciego, największego włoskiego badacza tematyki jakubowej, założyciela Centro Italiano di Studi Compostellani, przewodniczącego międzynarodowego komitetu ekspertów badających Szlak św. Jakuba, która zakłada następujące warunki:

- obecność opisu jednej lub wielu tras prowadzących do Santiago de Compostela
- wskazanie etapów podróży, noclegów, rodzaju infrastruktury pielgrzymkowej
- obecność informacji nt. świętych pochówków oraz relikwii, które należy nawiedzić
- opis Santiago de Compostela oraz jego katedry
- opis osobistych przeżyć, przygód, dodatkowe informacje.

Praca składa się z dwóch zasadniczych części: pierwsza, teoretyczna, złożona z dwóch rozdziałów, omawia szeroko pojęte kwestie pielgrzymek oraz literatury podróżniczo-pątniczej o tematyce compostelańskiej. Druga część pracy ma charakter analityczny i składa się z pięciu rozdziałów, poświęconych poszczególnym tekstom, konkluzjom oraz przebyтым trasom, a kończy się dokumentacją fotograficzną. W teoretycznej części pracy wyjaśniam genezę pielgrzymowania, ukazując różnorakie motywacje pątników, podejmujących trud wędrowania. Obecne są w niej refleksje dotyczące teologii pielgrzymowania, historii szlaku Świętego Jakuba oraz kultu Świętego Jakuba we Włoszech. Wzmianki o pielgrzymach pochodzących z Italii są obecne już w Kodeksie Kalikstyńskim, a analizowane dzieła są owocem rozwoju kultu św. Jakuba poza terytorium Półwyspu Iberyjskiego, dlatego uznałam za zasadne przedstawienie kwestii związanych z kultem jakubowym na Półwyspie Apenińskim. Podjęłam również próbę zdefiniowania rodzaju literackiego, jakim jest literatura podróżnicza o tematyce compostelańskiej. W pierwszej kolejności przedstawiłam opis Kodeksu Kalikstyńskiego - korzystałam tu z hiszpańskiego tłumaczenia Kodeksu, przechowywanego w Archiwum Katedralnym w Santiago de Compostela. Jego elementy składniowe, z uwagi na rolę, jaką odegrał w badaniach nad Szlakiem Świętego Jakuba oraz na precyzję w opisie, stanowią punkt odniesienia i wyznacznik dla późniejszych utworów. W tej części rozprawy wyodrębniam też elementy wspomnianej już klasyfikacji Cauciego, obecne w większym lub mniejszym stopniu we wszystkich późniejszych dziełach dotyczących pielgrzymowania do Composteli.

Na część analityczną pracy składają się rozdziały, w których w sposób chronologiczny omawiam tytułowe utwory. Pierwszym z nich jest *Viaggio de Sam Iacomo de Gallicia* pióra Gaugella Gaugellego, humanisty, pochodzącego z Pergoli, dworzanina księcia Urbino Federico da Montefeltro. Utwór, jak wskazuje na wstępie sam autor, powstał w 1464r. i przedstawia pielgrzymkę z Księstwa Urbino do Santiago de Compostela. Nie jest to typowy dziennik podróżny, napisany został tercyną dantejską, dowodzącą fascynacji Gaugellego osobą Dantego. Gaugelli pozostawał, pod wielkim wrażeniem i wpływem Alighieriego, wiadomo, że był w posiadaniu egzemplarza *Boskiej Komedii*, który dogłębnie przestudiował, o czym świadczą zapiski na marginesach. Obecnie przechowywany jest w Biblioteca Casanatense w Rzymie.

Dzieło Gaugellego, będące prawdziwym polem do popisu w odnajdywaniu intertekstualnych konotacji zawdzięcza swe bogactwo m.in. dostępowi autora do biblioteki księcia Urbino. Aktualnie, księgozbiór biblioteki z Urbino, przechowywany jest w Watykanie. Dzięki temu, wiemy, że były w nim obecne liczne teksty ojców kościoła, teologów, prawników, filozofów, lekarzy, teksty naukowe, poezja oraz dzieła z zakresu historii, gramatyki oraz sztuki oratorskiej.

Droga pielgrzymia podjęta przez autora obfituje w różnorodne wydarzenia, począwszy od podróży statkiem po wzburzonym morzu po cudowne uniknięcie śmierci. W Paryżu droga bohatera krzyżuje się z drogą innego pątnika, leciwego Greka, który mu towarzyszy prawie do samego końca i staje się jego swoistym przewodnikiem-erudytą. Jednakże, w pewnym momencie role się odwracają i Gaugelli zostaje przewodnikiem greckiego pielgrzyma - ukazuje mu piękno swego kraju i przedstawia historię i chwalebne czyny władcy Księstwa Urbino.

W dziele Gaugella Gaugellego, pielgrzymowanie to temat drugoplanowy, który stanowi swoistą ramę dla głównego tematu utworu, którym jest oddanie czci księciu Federico da Montefeltro. Tekst, skierowany do wyrafinowanego czytelnika, potrafiącego docenić bogactwo stylistyczne poematu oraz zastosowanie tercyny dantejskiej, pomimo drugorzędnej obecności tematyki pielgrzymkowej jest świadectwem na to, że już w czasach Gaugellego temat pielgrzymek do Composteli był znany i obecny w świadomości społecznej mieszkańców Europy Zachodniej. Obecne są w nim jednak elementy klasyfikacji Cauciego, za wyjątkiem informacji na temat noclegów oraz opisu Santiago i jego katedry.

Po lekturze utworu nasuwają się refleksje odnośnie tego, czy była to wędrówka realna czy jedynie wymagowana i przyjąć tu można następujące hipotezy: autor osobiście

wyruszył na pielgrzymkę do Santiago, ale nigdy nie dotarł do celu, lub – co bardziej prawdopodobne – nigdy nie wyruszył, a opis podróży powstał po spotkaniu z pielgrzymem, który zdał mu dokładną relację ze swojej własnej pielgrzymki.

Kolejnym analizowanym dziełem jest poemat dewocyjny pióra Ojca Wawrzyńca *Viaggio d'andare a Santo Jacopo di Galizia*, z parafii św. Michała z diecezji Fiesole, napisany 20 września 1472r. Utwór składa się z siedemdziesięciu pięciu strof napisanych oktawą, a Wawrzyniec opisuje w nim swoje doświadczenie pielgrzymowania do grobu świętego Jakuba, skupiając się w szczególności na kwestiach związanych z duchowością. Tekst spina religijna klamra: rozpoczyna go inwokacja do Boga Ojca i do Matki Bożej, w której widoczna jest inspiracja dantejska, a kończy hymn pochwalny do świętego Jakuba, stworzony, po to, aby podkreślić rolę modlitwy, pobudzić wiarę oraz wzbudzić chęć wyruszenia na pielgrzymi szlak. Intencją autora jest przedstawienie prawdziwej pielgrzymki, świętej podróży, dalekiej od wyprawy, która rodzi się jedynie z ciekawości świata. Ojciec Wawrzyniec przekazuje wiedzę, istotną dla osób, które kierują się do Santiago przede wszystkim z pobudek religijnych i podaje wskazówki dotyczące kwestii wiary, podkreślając m.in., by zapomnieć o tym co ziemskie i skierować swój wzrok w stronę nieba, zawierzając się świętemu Jakubowi, by przed wyruszeniem w drogę pogodzić się z Bogiem, oczyszczając duszę w sakramencie pokuty, radzi również, by nie skupiać się na sobie, ale dać się prowadzić apostołowi. Autor szczegółowo przedstawia rytuał towarzyszący rozpoczęciu pielgrzymki, zgodnie z którym celem otrzymania błogosławieństwa dla pielgrzymów należy udać się do kościoła mając ze sobą pielgrzymi kostur i torbę. Istotny jest toponimiczny wymiar utworu – ojciec Wawrzyniec wymienia nazwy topograficzne miejsc na szlaku i podaje odległości między nimi, dodając wiadomości na temat trudności jakie mogą napotkać przyszli pielgrzymi, takie jak męczące i strome podejście, zmęczenie, które jest tak wielkie, że doprowadza do płaczu, itp. Nie zapomina również o wskazaniu pozytywnych aspektów pielgrzymki i etapów nieprzysparzających trudu, np. pięknymi miejsc z relikwiami, a czyni to celem dodania otuchy osobom, które nie do końca są przekonane do podjęcia tego wyzwania.

W dziele Ojca Wawrzyńca obecne są elementy klasyfikacji Caucciego za wyjątkiem opisu Santiago, zamiast którego pojawia się opis rytuału odbywającego się na przedmieściach Santiago w Lavacolla, związanego z wyrażeniem radości i wdzięczności za łaskę dotarcia do celu pielgrzymki.

W przypadku trzeciego tekstu, wydanego drukiem w 1550 roku, *Itinerario da Venetia a Santo Iacobo in Galitia*, autorstwa Bartolomea Fontany, mamy do czynienia z rozwiniętą formą *itinerarium*, mogącą służyć za przewodnik dla pątników. Bartolomeo Fontana był weneckim nauczycielem i pisarzem, synem kupca, ciekawym świata erudyta, który w opisie swojej wędrówki, połączył elementy ściśle religijne z kognitywnymi.

Pełny tytuł dzieła, będący swoistym streszczeniem, brzmi następująco:
Itinerarium, podróż z Wenecji do Rzymu, wraz z opisem wszystkich miast, ziem, zamków napotkanych po drodze, z krótkim opisem siedmiu głównych rzymskich kościołów oraz innych ważnych miejsc kultu. Z Rzymu autor udał się do Świętego Jakuba w Galicji, odwiedził Finisterre, Sanktuarium La Barca, Padrón i katedrę San Salvatore w Oviedo, przemierzył liczne szlaki, podając nazwy miast i ziem, wiernie opisał napotkane relikwie, kościoły, góry, pustelnie, rzeki i morza godne zobaczenia.

Wśród wymienionych przez Fontanę miejsc cztery są związane z kultem św. Jakuba, Santiago de Compostela, przylądek Finisterre, uważany w średniowieczu za koniec świata, będący często ostatnim etapem pielgrzymki, sanktuarium Virgen de la Barca w Muxii, miejsce objawienia Marii Panny świętemu Jakubowi oraz Padrón, gdzie według tradycji aniołowie przenieśli ciało świętego Jakuba po jego męczeńskiej śmierci. Fontana wymienia także siedem rzymskich kościołów, które należało nawiedzić, aby uzyskać odpust (Bazylika św. Piotra, Bazylika św. Pawła za Murami, Bazylika św. Sebastiana za Murami, Bazylika św. Jana na Lateranie, Bazylika św. Krzyża Jerozolimskiego, Bazylika św. Wawrzyńca za Murami, Bazylika Matki Bożej Większej) oraz Sanktuarium Najświętszego Zbawiciela w Oviedo.

Tekst *Itinerarium* Fontany ukazał się drukiem jako pierwszy z omawianych tekstów, co z pewnością przyczyniło się do jego szerszego rozpowszechnienia. Charakteryzuje go dużo większa precyzja, dlatego można przypuszczać, że Fontana stworzył swe dzieło, na podstawie bardzo dokładnych notatek z podróży, które uprzednio sporządził. W tekście Fontany, obecne są wszystkie elementy klasyfikacji Cauciego, dlatego utwór ten, może być w pełni określony mianem literatury podróżniczej o tematyce compostelańskiej.

W dwóch ostatnich rozdziałach dysertacji w sposób analityczny przedstawiam trasy pielgrzymek, o których mowa w wyżej wymienionych dziełach oraz wnioski z badań. Całości dopełnia materiał ikonograficzny, obrazujący kwestie omawiane w pracy.

Dla każdego z analizowanych dzieł przygotowano osobne tabele, mające usystematyzować i zapewnić większą przejrzystość obecnym w nim licznym toponimom,

ilustrującym przebieg pielgrzymek poszczególnych bohaterów. W przypadku Gaugellego, przyjęto podział na trzy części: trasa Gaugella Gaugellego, trasa greckiego pielgrzyma, trasa wspólna dla Gaugellego oraz Greka. I tak, etapy wędrówki przedstawiają się następująco: Gaugelli udaje się do Pizy, gdzie wsiada na statek płynący do Flandrii, a resztę trasy przemierza pieszo. W Paryżu spotyka greckiego pielgrzyma, który przedstawia mu odbytą przez siebie do tej pory drogę. Resztę trasy, aż do powrotu do Księstwa Urbino przebywają wspólnie.

Ojciec Wawrzyniec, natomiast, rozpoczyna swą drogę we Florencji, wymienia mijane na trasie miejscowości, wraz z odległościami pomiędzy nimi. Wybiera dłuższy wariant trasy, wzdłuż morza, aby uniknąć nadmiernych trudów i niebezpieczeństw czyhających w przypadku przejścia przez Alpy. Z Awinionu podąża do Tuluzy, wkracza do Hiszpanii poprzez przełęcz Roncesvalles i przemierzywszy Drogę Francuską dociera do Composteli. Podając odległości, korzysta z nomenklatury charakterystycznej dla konkretnego kraju, do którego się odnoszą.

Trasa Fontany jest opisana najdokładniej ze wszystkich trzech, widoczne są przy tym wielka staranność i dbałość o szczegóły. Fontana przedstawia dwie drogi: z Wenecji przez Rzym do Santiago de Compostela (wariant Montpellier, Barcelona, Montserrat, Saragossa, Valladolid, Oviedo, Muxia, Finisterre Santiago) oraz trasę powrotną z Santiago do Wenecji (Droga Francuska, Tuluza, Lyon, Turyn, Mediolan, Wenecja). Za wyjątkiem krótkiego odcinka drogą morską z Wenecji na stały ląd, Fontana przebywa cały szlak pieszo.

Podsumowując: celem moich analiz było prześledzenie ewolucji włoskiej literatury podróżniczej o tematyce compostelańskiej i obrazu włoskiego pielgrzymowania do Composteli w XV i XVIw. Mimo istotnych różnic, analizowane teksty łączy kilka kwestii: obecność tematyki compostelańskiej, narodowość bohaterów, a także fakt – o czym nie było mowy wcześniej – że w każdym z nich, w większej lub mniejszej mierze, można odnaleźć odniesienie do Roncesvalles oraz historii Rolanda. Wnioski przedstawione w pracy mogą stanowić wstęp do bardziej pogłębionych badań, w których na uwagę zasługiwałoby m.in. głębsze prześledzenie źródeł inspiracji poszczególnych autorów.

